

Arap Dilinde Deve Temalı Kelimelerde Anlam Genişlemesi Üzerine Bir İnceleme

Emrullah Tanır

<https://orcid.org/0000-0003-4699-1842>

Dr., Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı, Amasya, Türkiye

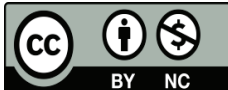
<https://ror.org/00sbx0y13>

emrullahattanir@hotmail.com

Atıf Bilgisi:	Tanır, Emrullah. "Arap Dilinde Deve Temalı Kelimelerde Anlam Genişlemesi Üzerine Bir İnceleme". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 39 (Kasım 2024), 75-94. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1512813 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu makale, Prof. Dr. Mücahit Küçüksarı'nın danışmanlığında 2018 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde savunulan "Arap Dilinde Deveyle İlgili Kelimelerde Anlam Genişlemesi" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	08 Temmuz 2024
Kabul Tarihi:	23 Kasım 2024
Yayın Tarihi:	30 Kasım 2024
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Bu araştırma, Arap dilinde deveye ait kelimelerdeki anlam genişlemesini incelemeyi ve dilsel değişimi vurgulamayı amaçlamaktadır. Klasik ve modern kaynaklardan derlenen kelimelerin detaylı bir incelemesi yapılmış, kelimelerin kökenleri ve kullanım alanlarına odaklanılarak bir veri seti oluşturulmuştur. Araştırmada, deveye ait kelimelerin farklı bağlamlarda nasıl kullanıldığı, hangi ek anlamlar kazandığı ve bu anlam değişimlerinin hangi sosyo-kültürel etkenlerden kaynaklandığı sorgulanmıştır. Ayrıca, bu kelimelerin günümüz kullanımındaki anlam farklılıkları da değerlendirilmiştir. Bu tür araştırmalar, dilbilim ve kültürel çalışmaların kesişiminde yer alarak Arap toplumunun dilsel ve kültürel evrimini anlamamıza yardımcı olabilir. Deveye atfedilen kelimelerin anlam gelişimini incelemek sadece dilin içsel dinamiklerini değil, aynı zamanda dilin toplumla nasıl etkileşimde bulunduğunu ve kültürel değerleri nasıl yansıttığını da ortaya koyabilir. Bu bağlamda, deveye ait kelimelerin anlam genişlemesi olgusunun kavranması için daha fazla araştırma yapılması ve bu sayede Arap dili ve kültürü üzerine yapılan çalışmaların kapsamının genişletilmesi önem taşımaktadır. Bu çalışmanın, dilbilim alanında yeni ufuklar açması ve Arap dili disiplininin mevcut bilgi birikimine değerli bir katkı sunması beklenmektedir. Arap dilindeki kelimelerin zaman içerisindeki anlam değişikliklerini anlamak, dilin yaşayan bir organizma gibi nasıl evrildiğini ve kültürel dinamiklerle nasıl şekillendiğini gözler önüne serer. Bu nedenle, bu tür araştırmaların dilin sosyal ve kültürel bağlamda nasıl bir rol oynadığını daha iyi anlamamıza yardımcı olacağına inanıyoruz. Arap dilinde deveye atfedilen kelimelerin anlam bilim açısından incelenmesi, dilin sadece bir iletişim aracı olmadığını, aynı zamanda toplumun değerlerini, inançlarını ve tarihini yansıtan bir ayna olduğunu ortaya koyabilir. Bu bağlamda, araştırmanın, dilbilim ve kültürel çalışmalar alanında önemli bir kaynak teşkil etmesi ve Arap dili üzerine yapılan bilimsel tartışmalara zenginlik katmasını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Etimoloji, Kültür-Dil İlişkisi, Anlam Genişlemesi, Deve.

A Study on the Semantic Extensions in Arabic Vocabulary on Cam

Emrullah Tanır

<https://orcid.org/0000-0003-4699-1842>

Dr., Amasya University, Faculty of Theology, Department
of Arabic Language and Literature, Amasya, Türkiye

<https://ror.org/00sbx0y13>

emrullahattanir@hotmail.com

Citation:	Tanır, Emrullah. "A Study on the Semantic Extensions in Arabic Vocabulary on Camels". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 39 (November 2024), 75-94. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1512813 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	This article is derived from his master's thesis entitled "Expansion of Meaning in Camel Related Words in Arabic Language", which was defended at Necmettin Erbakan University in 2018 under the supervision of Prof. Dr. Mücahit Küçüksarı..
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
Date of submission:	08 July 2024
Date of acceptance:	23 November 2024
Date of publication:	30 November 2024
Reviewers:	One Internal & At Least Two External
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: The objective of this study is to examine the semantic extensions in Arabic vocabulary on camel and to emphasize semantic shifts. A comprehensive examination was conducted, drawing upon both classical and modern sources, and creating a dataset focused on the etymological origins and geographical distribution of these words. The study investigates how camel words are used in different contexts, the additional meanings they acquire, and the socio-cultural factors responsible for the subject semantic shifts. It also assesses discrepancies in their current denotation. This research is likely to contribute to the understanding of the linguistic and cultural evolution of Arab society by integrating insights from linguistics and cultural studies. Analyzing the semantic evolution of camel-related words provides insights into dynamics of the language, societal relationships, and cultural values. Further research is crucial for a deeper understanding of the semantic extension of the words in relation, thereby enriching studies on Arabic language and culture. This study aims to offer new insights and contribute to the scholarly literature within linguistics, particularly regarding the Arabic language. Investigating the evolution of Arabic words reveals how language develops and changes in response to cultural dynamics, proving its status as a living entity. We contend that this research will enable to develop a more nuanced understanding of the role of language in social and cultural contexts. The semantic study of camel-related words in Arabic shows that language is not only a mean of communication but also a mirror reflecting the values, beliefs, and idiosyncratic history of a society. Hence, it is expected that the research will provide a vital source for both linguistics and cultural studies, enriching the scholarly literature.

Keywords: Arabic language and rhetoric, Etymology, Culture-Language relationship, Expansion of meaning, Camel.

Giriş

Arabistan, geniş ölçüde çöllerden oluşan, yağışın nadir olduğu, sıcaklık değerlerinin oldukça yüksek ve kurak bir iklim özelliğine sahip olan bir bölgedir.^[1] Bu zorlu coğrafyada yaşamının en zor yanlarından biri ulaşımıdır. Ancak, bu zorluğun üstesinden gelebilmek için develer önemli bir ulaşım aracı olarak öne çıkar. Bu hayvan, haftalarca yiyecek ve içecek tüketmeden kilometrelerce yol alabilme özelliğine sahiptir. Çölün zorlu koşullarına karşı özel olarak donatılmış^[2] olan deve, üstün yaratılış özellikleriyle bu bölgelerdeki en önemli ulaşım aracı olmuştur. Günümüzdeki modern karayolu taşımacılığı, deve kervanlarını geri planda bırakmış olabilir; ancak, Arapların yaşadığı bölgelerde geleneksel yük taşıma ve ulaşım aracı olarak bu binek, ilk çağlardan beri önemini korumuştur.^[3] Bu nedenle, Araplar arasında “çöl gemisi” olarak ünlenen söz konusu hayvan sadece önemli bir ulaşım aracı olmakla kalmayıp aynı zamanda seyahat sırasında bir yaşam alanı sağlayarak hayatı son derece kolaylaştıran bir hayvan olarak bilinir.^[4]

İşte bu kadar üstün meziyetlere sahip olan deve, Arapların hayatında son derece kritik bir role sahip olmuş, çölün acımasız ortamında adeta bir hayat çizgisi ve yaşam tarzı haline gelmiştir. Deve, Arapların hayatında oynadığı bu merkezi rolünün bir yansıması olarak, Arap dilinde geniş bir yer tutmuştur. Örneğin, klasik Arap şiirlerinde deve motifine sıkça rastlanır. Arap edebiyatındaki en seçkin şiir koleksiyonlarından biri olarak kabul edilen muallakâtta deve tasvirlerine sıkça yer verilmiştir. İmruülkays, devenin hareketlerinden bahsederken; Lebîd, devenin hızlılığına dikkat çekmektedir.^[5] İmruülkays’ın yanı sıra, Câhiliye döneminin en iyi şairlerinden kabul edilen Tarafé’nin muallakasının büyük bir kısmında devesine odaklandığı ve onu ayrıntılı bir şekilde tasvir ettiği bilinmektedir.^[6] Bu durum, Arap edebiyatında devenin önemli bir tema olarak ele alındığını ve Arap kültüründeki yerinin ne kadar derin olduğunu göstermektedir.

Deve, darbimeselerde de sıkça karşımıza çıkan bir hayvandır. Örneğin, Mufaddal ed-Dabbî (ö. 178/794) tarafından derlenen ve günümüze ulaşmış ilk darbimesel çalışması olarak bilinen^[7] *Kitâbü'l-Emsâl* isimli eserdeki 149 adet meselden 27 tanesi deveye atıfta bulunur.^[8] Devenin darbimeselerde sıkça yer alması, onun, Arap toplumunun ve edebiyatının içerisinde köklü bir yer edindiğini göstermektedir.

Devenin asıl etkisi, Arapça kelimelerde belirgin bir şekilde kendini göstermektedir, çünkü deve geniş bir kelime hazinesine sahiptir. Şüphesiz bu durum, devenin Arapların hayatındaki yeriyle ilişkilidir. Zira tabiat şartlarının ve coğrafyanın dil üzerindeki etkisi bir gerçektir. Arapların zor hayat şartlarında deveyle kurdukları yakın ilişki, Arapçada binlerce deveye ait kelimenin bulunmasına yol açmıştır. Bu iddiaya katılmak zor olabilir, ancak, Arapça lügatlerde bir tarama yapıldığında, çok sayıda sözcüğün deveyle ilişkili olduğu gözlemlenir. Bu da Arapça sözcüklerin deveyle olan bağlantısını ve bu dilde deveye ait birçok sözcüğün bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Hicrî 2. yüzyılın sonlarında, deve temalı kelimelerle ilgili sözlük çalışmaları ivme kazanmıştır. Bu çalışmalar, deveyle ilgili kelime ve kavramların anlamını ve kullanımını anlamaya yöneliktir.

[1] Kudret Büyükcoşkun, “Arabistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/552-558; Âsım Muhammed Emin Benî Âmir, “Eserü'l-ibîl fi tevcihi'l-hitabi'n-nakdi'l-Arabî”, *Mecelletu'l-âdâb ve'l-ülûmü'l-ictimâ'iyye* 3/2 (2016), 443.

[2] Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, “Deve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/222-226; İbrahim Ahmed Şe'lân, *el-Cemel fi emsâli'l-âlemi'l-Arabî kadîmen ve hadîsen* (el-İmârâtü'l-Arabiyye'l-müttehede: İsdârâtü'l-merkez zâyid li't-türâs ve't-tarih, 1421), 42.

[3] Büyükcoşkun, “Arabistan”, 3/252-258.

[4] Şe'lân, *el-Cemel fi emsâli'l-âlemi'l-Arabî kadîmen ve hadîsen*, 40.

[5] 'Umeyre Nemir, *Sûretü'n-nâke fi tecribeti's-şâ'iri'l-Câhili -el-Mu'allakâtu'l-aşr ümmü'zecen-* (Cezayir: Câmi'âtü'l-Arabî b. Mehîdî Ümmü'l-Bevâki, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 30-44.

[6] Emrullah İşler, “Tarafe b. Abd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/14.

[7] İsmail Durmuş, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/293-297.

[8] Şe'lân, *el-Cemel fi emsâli'l-âlemi'l-Arabî kadîmen ve hadîsen*, 33.

Bu bağlamda, on beş adet bağımsız sözlük çalışması ve on bir adet diğer sözlüklerin içerisinde devenin kelime hazinesine odaklanmış çalışma tespit edilmiştir. Fakat, bu araştırmaların çoğu günümüze ulaşmamış ve sadece Asma'î'nin (ö. 216/831) *Kitâbü'l-İbil* adlı eseri günümüzde varlığını sürdürmektedir.^[9] Asma'î'nin bu sözlüğü, deveye atfedilen kelimelerin çeşitliliğini ve zenginliğini örneklerle açıklayarak, devenin bütün özellikleriyle ilgili lafızları detaylı bir şekilde ele almaktadır. Arapçada kullanılan deveye ait kelimelerin bazıları, köken anlamlarını koruyarak değişmemiştir. Ancak, zaman içinde birçoğu anlam değişikliğine uğramış ve ilk anlamlarından farklılaşmıştır.^[10]

Bu araştırmada, Arap dilinde deveyle ilişkili kelimelerde meydana gelen anlam genişlemesi üzerine odaklanılmıştır. İki temel başlık altında yoğunlaşan bu çalışmada, öncelikle Arap dilinde anlam değişimi konusu genel hatlarıyla ele alınmış; bunun ardından, deveyle ilişkili bazı kelimelerden seçilen örneklerle anlam genişlemesine vurgu yapılmıştır. Ülkemizde, tarafımızca hazırlanan yüksek lisans tezi dışında, deveye ait kelimelerde meydana gelen anlam değişimi üzerine herhangi bir tez veya makale çalışmasına rastlanmamıştır. Yurt dışında ise, ulaşabildiğimiz kadarıyla, es-Sâ'idî'nin "Ta'mîmü'd-dilâle fi elfâzi'l-ibil", Süheyle Taha'nın "Elfâzü'l-ibil ve ebniyetühâ es-sarfîyye – dirâse dilâliyye-"si, Ali Ekber'in "Hallü'l-elfâzi'd-dâlle 'alâ 'adâi'l-ibil"i ile Nidâ Muhammed'in "et-Tatavvuru'd-dilâli lielfâzi'l-ibil ve müte'allekâti'hâ: mu'cem lisâni'l-'Arab enmûcen" adlı makale çalışmaları dışında bu alanda herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma, anlam değişimi konusunu genel hatlarıyla ele almasının yanı sıra farklı kelimeleri inceliyor olması bakımından bahsedilen çalışmadan ayrılmaktadır. Bu çalışmanın yürütülme sürecinde, Klasik ve modern Arapça sözlüklerin yanı sıra, tefsirler, hadis şerhleri, garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-hadîs literatürü ile çeşitli dilbilim kaynaklarından faydalanılmıştır.

1. Arap Dilinde Anlam Değişimi

Arap toplumu, insanlık tarihinde köklü bir geçmişe sahip olup günümüzde de dinamik bir varlık gösteren toplumlardan biridir. Bu uygarlık, dil, edebiyat, bilim ve sanat alanlarında önemli katkılarda bulunmuştur. Dünya genelinde 420 milyondan fazla insan tarafından konuşulan Arapça, Birleşmiş Milletler'in resmi dillerinden biridir ve 22 ülkenin resmi dilidir. Bu geniş coğrafi yayılım, Arapça'nın uluslararası iletişimde ve küresel ticarete önemli bir rol oynamasını sağlamıştır.^[11]

Klasik Arapça'dan modern Arapça'ya uzanan tarihi boyunca, Arapça farklı lehçelere ve alt dallara ayrılmış olsa da yazılı ve sözlü iletişimde birleştirici bir rol oynamaya devam etmektedir. Arapça, sadece bir dil olmanın ötesinde, Arap kimliğinin, kültürünün ve tarihinin önemli bir taşıyıcısıdır.

Zaman içinde her dil gibi Arapça da değişim geçirmiş ve sürekli olarak gelişmeye devam etmiştir. Dilin değişimi doğal bir süreçtir; çünkü dil, toplumların ve kültürlerin dinamik yansıması olarak sürekli değişir ve evrilir.^[12] Bu değişimlerden birisi de anlamsal değişimdir. Arap dilinde "تغيير المعنى", "تطور المعنى" veya "التطور الدلالي" olarak ifade edilen bu olgu, dilbiliminde içerik boyutunda ortaya çıkan ve farklı nedenlere ve alt türlere sahip olan bir gelişimsel süreçtir.^[13]

Arap dilbilimcileri, anlam değişimi konusuna oldukça erken dönemlerde odaklanmışlardır. Câhiz (ö. 255/869), İbn Cinnî (ö. 392/1002), İbn Fâris (ö. 395/1004) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi önemli isimler, kelimelerin anlamlarının değişmesi ve yeni anlamlar kazanması konusuna

[9] Hüseyin Nassâr, *Dirâsâtun luğaviyyetün* (Beyrut: Dârü'r-râidi'l-'Arabî, 1981), 128-129.

[10] Abdurrezzak Ferrâc es-Sâ'idî, "Ta'mîmü'd-delâle fi elfâzi'l-ibil", *Mecelletü'd-dâre* 23/1 (1997), 101.

[11] Bk. Mahmûd İsmail Mâlih vd., *Kîmetü'l-luga'l-'Arabiyye* (Riyad: Dâru Vücûh, 2017), 16-30.

[12] Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, ts.), 85.

[13] Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 88; Kâmile İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011), 27.

değinmişlerdir.^[14] Bu nedenle, anlam değişimi, Arap dilbilim kitaplarında belirli bir konu olarak ele alınmasa da zaman zaman üzerinde durulan bir mesele olmuştur. Örneğin, İbn Fâris, *es-Sâhibî* adlı eserinde “باب القول في أصول الأسماء قيس عليها وألحق بها غيرها” başlığı altında anlam değişimi konusunu irdelemiştir.^[15] İbn Düreyd ise *el-Cemhere* adlı lügatinde “باب الاستعارات” başlığı altında anlam genişlemesine yer vermiştir.^[16] Zemahşerî'nin *Esâsü'l-belâga* isimli eseri de yine anlam değişimi konusuna önemli bir örnek teşkil eder. Zira kelimelerin hakiki ve mecazî manalarını vermek için telif edilen bu eser, anlamsal evrimin yaygın olduğunu ortaya koyan bir çalışmadır. Süyûtî (ö. 911/1505) ise *el-Müzhir* isimli kitabında anlam genişlemesi ve anlam daralması gibi anlamsal evrimin türlerini ayrı başlıklar halinde incelemiş ve meseleyi, Arap dilbilimcilerden yaptığı alıntılarla desteklemiştir.^[17] Bütün bu veriler, Arap dilcilerinin anlam değişimi üzerinde ne kadar erken dönemlerde yoğunlaştıklarını ve bu alanda önemli katkılar sağladıklarını göstermektedir.

Anlambilim olarak adlandırılan dilbilim alanının belirlenmesi ve dilcilerin doğrudan anlamı inceleyen çalışmaları ise 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır.^[18] Bu dönemde, dilbilimciler anlamdaki değişimleri açıklamaya ve sınıflandırmaya yönelik çabalar göstermişlerdir. Dilbilimcilerin bu dönemde yoğun ilgi gösterdikleri konular arasında anlam değişimi öne çıkmaktadır.^[19]

1.1. Anlam Değişimine Yol Açan Faktörler

Anlam değişimini etkileyen bir dizi faktör bulunmaktadır ve bu faktörler, dilbilim literatüründe çeşitli şekillerde incelenmiştir. Bazı dilbilimciler bu faktörleri iki ana başlık altında toplarken, bazıları ise her birini ayrıntılı olarak ele almayı tercih etmiştir.^[20] Burada en belirgin nedenlerden bazıları ele alınacaktır.

1.1.1. Tarihsel süreç ve İhtiyaç

Zaman ilerledikçe, ekonomiden tıbbı, eğitimden ulaşım, giyimden yeme-içmeye kadar hayatın her alanında değişimler yaşanır. Bu değişimler, dilde de bir dönüşüm ihtiyacını beraberinde getirir. Dilbilimciler, yeni bir kavram ortaya çıktığında bazen yeni bir terim oluşturmayı tercih ederken, bazen de mevcut bir kelimeyi bu yeni kavramı ifade etmek için kullanmayı tercih ederler. Örneğin, günümüz Arapçasında “سيارة” kelimesi “otomobil” olarak anlam kazanmıştır. Ancak klasik kaynaklarda bu kelimenin “kafile” anlamına geldiği görülür.^[21] Bazı nesnelere işlevi tarihsel süreç içinde, anlamsal değişime yola açan farklı bir konseptte evrilebilir. Mesela, “خاتم” kelimesi, eskiden mühürleme aracı olarak kullanılıyordu. Ancak daha sonra “yüzük” anlamını karşılamaya başladı ve eski anlamı unutuldu.^[22] Bu örnekler, dilin yaşayan bir varlık olduğunu ve toplumsal, teknolojik, kültürel değişimlerin yanı sıra çeşitli gelişmelere bağlı olarak zamanla değişebileceğini göstermektedir.

[14] Muhammed Mücahit Asutay, *Arap Anlambilimi ve Arap Anlambiliminin el-Hasâis'teki Temelleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 28-30-131.

[15] Ebü'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhî'l-lugati'l-arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-Arab fî kelâmihâ*, nşr. Ahmed Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 58.

[16] Ebû Bekr Muhammed b. Hasan İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luga*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlim, 1987), 3/1255.

[17] Celâlüddîn Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-luga ve envâihâ*, nşr. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ vd. (Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs, ts.), 1/429-433.

[18] bk. Asutay, *Arap Anlambilimi ve Arap Anlambiliminin el-Hasâs'teki Temelleri*, 22.

[19] Ahmed Muhtar Ömer, *İlmud-delâle* (Kahire: Âlemü'l-kütüb, 1998), 2/135.

[20] bk. Ömer, *İlmud-delâle*.

[21] İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr 'Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1984), 2/69.

[22] Ebü Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 4/241.

1.1.2. Toplumsal Dinamiklerin Değişmesi

Toplumlar, hemen her alanda sürekli bir değişim ve dönüşüm içindedirler. Bu toplumsal değişimler, dilin gelişimi üzerinde de etkili olur. Arap toplumu, İslam'ın gelişiyle köklü bir değişim yaşadı. Kültürleri ve din anlayışları değişirken, dillerinde de bir evrim meydana geldi. Örneğin, “مؤمن” kelimesi, önceden “tasdik eden”,^[23] “حج” kavramı ise “gitmek”,^[24] “صلاة” kelimesi de “yakarmak” anlamlarını taşıyordu. Ancak İslâmiyet'in gelmesiyle birlikte bu kelimelerin anlamlarında bir değişim meydana geldi ve “مؤمن” inanan, “حج” Hacc, “صلاة” ise namaz manasında kullanılmaya başlandı.^[25] Bu durum, dilin toplumsal ve kültürel dinamiklerle birlikte evrilebileceğini gösterir. Toplumun yaşadığı değişimler, dilin anlamında ve kullanımında da dönüşüme neden olur.

1.1.3. Psikolojik Etkenler

Kavramsal olarak, kelimelerin kullanımı ve anlamı, yalnızca dilsel yapıya değil, aynı zamanda toplumsal normlara, algılara ve değerlere de sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bağlamda, anlam değişikliğinin altında yatan sebeplerin bir kısmı psikolojik temellere dayanmaktadır. Toplumun genel kabul görmüş algıları ve sosyal normlar, belirli kelimelerin anlamını şekillendirirken, bazı kelimelerin dönüşümünde psikolojik etkiler de önemli bir rol oynamaktadır. Bu tür dönüşümler, genellikle olumsuz bir manayı yansıtan ya da nâhoş görülen kelimelerde gözlemlenir.^[26]

Özellikle Arap dilinde, kelime kullanımındaki değişimlerin bazıları dikkat çekicidir. Arap toplumu, bazen olumlu anlamlı bir kelimeyi olumsuz bir bağlamda kullanabilirken, diğer zamanlarda ise tam tersini gerçekleştirebilmektedir. Örneğin, “كريمة” kelimesi, aslen “değerli” anlamına gelirken, Arapçada bazen “şaşı olan göz” anlamında kullanılabilir. Benzer şekilde, “شوهاء” kelimesi, başlangıçta “çirkin” anlamına gelirken, bazı durumlarda “güzel kadın” anlamında kullanılabilir. Bu tür değişikliklerde, genellikle toplumsal normlar ve psikolojik düşünce süreçleri etkilidir. Örneğin, gözleri şaşı olan insanların rahatsız olmaması veya güzel bir kadının nazardan korunması gibi psikolojik düşünceler, kelime anlamlarının değişiminde etkili olabilir.^[27]

1.2. Anlam Değişim Türleri

Klasik dilbilim literatüründe, Süyûtî'nin *el-Müzhir* adlı eseri dışında, anlam değişimi üzerine herhangi bir sınıflandırma yapılmamıştır. Ancak, Batılı dilbilimcilerin 19. yüzyılda bu konuda bir sınıflandırma girişiminde buldukları bilinmektedir.^[28] Anlam değişimi, dilbilim literatüründe genellikle şu formlarda karşımıza çıkar:

1.2.1. Anlam Kayması

Arap dilinde “نقل المعنى” terimiyle ifade edilen anlam kayması, bir kelimenin asıl manasından başka bir manayı ifade etmeye başlaması olarak tanımlanır.^[29] Bu kavram, günümüz Arapçasında “سفرة” kelimesinin “üzerinde yemek bulunan sofrâ” anlamında kullanımıyla ve “طول اليد” kelimesinin “hırsız” anlamında kullanımıyla örneklendirilebilir. Halbuki “سفرة” kelimesi önceden “yolcunun azağı” anlamına gelirken, “طول اليد” kelimesi “cömert” manasını karşılıyordu.^[30]

[23] Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 8/389.

[24] Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 3/9.

[25] İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 45.

[26] Ömer, *İlmud-delâle*, 2/239.

[27] Sati, Sümeyye - Acat, Yaşar. “Araplar'da İsim Koyma Mantiği”. *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi* 5/29 (2018), 353.

[28] Ömer, *İlmud-delâle*, 2/235.

[29] İmer, *Dilbilim Sözlüğü*, 28.

[30] Ömer, *İlmud-delâle*, 2/248.

Anlam kayması, belagat ilmindeki mecazın bir parçası olabilir,^[31] ancak her zaman bu şekilde değildir. Mecazın temel amacı muhatabı etkilemek olsa da, anlam kayması bazen duygusal bir etki yaratmak veya coşturmak amacıyla değil, bir manayı daha iyi ifade etmek için de kullanılır.^[32] Örneğin, “طول اليد” ifadesi mecazi anlamda “soyguncu” olarak kullanılabilirken, “سفرة” kelimesi “sofra” anlamında kullanıldığında herhangi bir mecaz barındırmaz.

1.2.2. Anlam Daralması

Arap dilinde “تضييق المعنى”, “تخصيص الدلالة” vb. kavramlarla ifade edilen anlam daralması, bir kelimenin genel bir anlamdan daha sınırlı bir kapsam içermesi ve bu şekilde değişmesi olarak tanımlanır.^[33] Süyûtî, *el-Müzahir* adlı eserinin yirmi dokuzuncu bölümünde, lafızların genel ve özel anlamları üzerinde durduğu “معرفة العام والخاص” başlığı altında bu konuya da değinmektedir. Süyûtî, Arap dilinde anlam daralmasına çok fazla rastlanmadığını vurgulamaktadır.^[34]

Anlam daralmasına birkaç örnek vermek gerekirse, حَجَّ (hac), سَبَّتَ (cumartesi), فاكهة (meyve) ve عيش (ekmek) sözcükleri sayılabilir. Bunlar, önceden daha geniş bir manada kullanılırken zamanla anlam daralmasına uğramış ve daha sınırlı hale gelmişlerdir. Örneğin, حَجَّ aslında “bir yere gitmek”^[35] anlamını ifade ederken, سَبَّتَ “zaman”^[36] ve فاكهة ise “sebze ve meyveler” demek idi.^[37]

1.2.3. Anlam Genişlemesi

Arap dilbiliminde, “توسيع المعنى” veya “تعميم الدلالة” terimleriyle ifade edilen anlam genişlemesi, bir kelimenin, ilk anlamının yanında daha geniş ve genel bir anlam kazanmasını ifade etmektedir.^[38] Mesela, “نجعة” kelimesi önceleri “yağmuru istemek” anlamına gelirken, zamanla bu anlam daha genel bir forma evrilmiş ve “herhangi bir şeyi istemek” anlamını kazanmıştır. Yine, “غيث” kelimesi, başlangıçta “yağmur” anlamında kullanılmakta iken, zamanla bu anlam “yağmurun bitirdiği bitkiler” şeklinde genişlemiştir. Konuya örnek teşkil edecek diğer bir örnek ise “عقيقة” kelimesidir. Bu kelime önceleri “dünyaya yeni gelmiş bebeğin saçı” anlamını ifade ederken, sonradan, bu saç kesilirken kurban edilen hayvana atıfta bulunmak için kullanılmıştır.^[39]

Arap dilinde anlam genişlemesi biçimindeki değişimlerin örnekleri oldukça çoktur.^[40] Bu değişimlerin tümünün tespit edilmesi ve sistematik bir şekilde ele alınması, konuya dair daha kapsamlı bir inceleme ve belki de bağımsız bir sözlük çalışması ile mümkün olabilir. Ancak, bu çalışmada, deveye ilişkili kelimelerdeki anlam genişlemesi üzerinde durulmuş ve çalışma kapsamı belirli bir kelime sayısına odaklanarak incelenmiştir.

2. Anlam Genişlemesine Uğrayan Deveye Ait Kelimeler

Bu başlık altında, Arap dilinde anlam genişlemesine uğradığı tespit edilen deveye ilişkili kelimelerin detaylı bir incelemesi sunulmaktadır. İnceleme süreci, öncelikle ilgili kelimelerin köken bilgisi ve mevcut anlamlarının sunulmasıyla başlamaktadır. Ardından, bu kelimelerin deveye birlikte kullanılan formlarına odaklanılarak, zaman içinde meydana gelen anlam evrimi detaylı bir şekilde incelenmektedir.

[31] İbrahim Enîs, *Delâletu'l-elfâz* (Mısır: Mektebetu Encelü'l-Misriyye, 1976), 160.

[32] Enîs, *Delâletu'l-elfâz*, 160-162.

[33] Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007), 20.

[34] Süyûtî, *el-Müzahir*, 1/427.

[35] İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luga*, 1/86.

[36] İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luga*, 1/253.

[37] Asutay, *Arap Anlambilimi ve Arap Anlambiliminin el-Hasâis'teki Temelleri*, 129-130.

[38] İmer, *Dilbilim Sözlüğü*, 27; Ömer, *İlmud-delâle*, 2/243.

[39] İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luga*, 3/1256-1257; Süyûtî, *el-Müzahir*, 1/335.

[40] bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 58.

1. الموضوع / Mevzu

ع - ض - و kökünden türemiş olan “موضوع” kelimesi; modern sözlüklerde, “ele alınan konu, üzerinde durulan mesele” gibi anlamlara gelmektedir.^[41] Araştırmalarımız sonucunda, klasik lügat kaynaklarında bu kelimenin “konu” anlamına rastlayamadık. Aynı kökten türemiş olan “المواضعة” kelimesi bulunmaktadır, ancak bu sözcük “bir konu üzerinde tartışma veya uzlaşma” anlamına gelir.^[42]

Sözlüklerde “و - ض - ع” maddesinin deveyle ilişkili çeşitli anlamları ihtiva ettiği görülür. Örneğin, “وضعت الناقة” cümlesi “deve suyun kenarındaki ekşi otları yedi.” anlamındadır. “ناقة واضعة” ifadesi ise “nehir kenarında acı ot yiyen ve oradan ayrılmayan deve” demektir. Bu ekşi ot, “وضيعة” kelimesiyle ifade edilmektedir, otun olduğu alana ise “موضوع” kelimesiyle ifade edilmektedir.^[43] Örneğin, “واضع” kelimesi bir şiirde şöyle geçmiştir:

رأى صاحبي في العاديَاتِ وَأَمْتَالًا فِي الْوَأَضِعَاتِ الْقَوَامِسِ نَجِيَّةِ

“Arkadaşım, koşuşturan develer arasında soylu bir deve farketti. O soylu develeri, kafasını acı otlara gömüp otlayan develer içinde bile görmüştü.”^[44]

Sonuç olarak, “موضوع” kelimesi “devenin otladığı yer” ve “konu, mesele” olmak üzere iki farklı bağlamda kullanılmıştır.^[45] Klasik sözlüklerde sadece ilk anlam yer alırken, modern sözlüklere ikinci anlam da eklenmiştir. Bu durum, kelimenin zamanla anlam genişlemesi yaşadığını göstermektedir. İki anlam arasındaki benzerlik, kelimenin “otlak” anlamından “konu” anlamına evrilmesinde rol oynamış olabilir. Deve, otlakta dolaşırken besin arar ve su kenarındaki ekşi otları yiyip doyana kadar oradan ayrılmaz. Benzer şekilde, bir konuyu ele alan kişi de o konuyu tam olarak anlayana veya anlatana kadar ondan ayrılmaz. Ancak, bu iki anlam arasında tam bir örtüşme yoktur. Otlak, herhangi bir bitkinin yetiştiği yerken, konu belirli bir amaç veya fikir etrafında dönen bir düşünce dizisidir. Dolayısıyla, burada ortak bir kullanım ve teradüf (eş anlamlılık) olmadığını söylemek mümkündür.

2. النتيجة / Netice

نتيجة kelimesi günümüzde “sonuç” veya “ürün” gibi anlamlarla^[46] yaygın şekilde kullanılmaktadır. Fakat klasik Arapça sözlüklere bakıldığında, “نتج” fiili aslında “doğum yapmak üzere olan bir deveyle ilgilenmek, ona bakmak” anlamına geldiği görülür.^[47] Bu kelimenin kullanımı, genellikle hamileliğindeki deveye bakan ve doğum sırasında onun ebeliğini yapan kişi için “نتاج” olarak adlandırılırken, doğan yavruya “نتيجة” ve doğumu gerçekleştiren deveye de “منتوجة” denilmektedir.^[48]

Kelimenin günümüzdeki ve eski anlamları arasında ilk bakışta dikkate değer bir benzerlik görünse de, bir eş anlamlılık veya ortak kullanım ilişkisi olmadığı açıktır. Bu durum, “نتيجة” kelimesinin kökeninin deve ile doğrudan ilişkili bir terim olduğunu ve zamanla farklı anlamlarda da kullanılmaya başladığını göstermektedir.

[41] Ahmed Muhtâr Abdulhamîd Ömer, *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-mu'âsıra* (Kahire: Âlemü'l-kütüb, 2008), 3/2457.

[42] Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 2/196; el-Cevherî, *es-Sihâh*, 3/1299; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed 'Ivaz Mur'ib (Beyrut: Dâru lhyâit-türâsî'l-Arabî, 2001), 3/48.

[43] Ebû el-Hasan Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, thk. 'Abd el-Hamîd Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 2/297.

[44] Ebû'l-Fayd el-Mürtadâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Kahire: Dâru'l-Hidâye, 1889), 22/335.

[45] Ayrıca, söz konusu kelimenin başka anlamları için bk.: (Mu'cemu'd-Dûha et-Târihî lilugati'l-Arabiyye, 1 Kasım 2024).

[46] Ahmed Muhtâr, *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-mu'âsıra* (Mısır: Âlemü'l-kütüb, 2008), 3/2162-2163.

[47] el-Cevherî, *es-Sihâh*, 1/343; Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1993), 2/373.

[48] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/373; Ahmed b. Muhammed Ebû'l-Abbâs el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/591.

3. العقل / Akıl

عَقْل kelimesi, aslen “deveyi bağlama” anlamına gelirken, sonradan “akıl, zeka, düşünme yetisi” gibi anlamları da kazanmıştır.^[49] Mutarrizî'nin *el-Muğrib* adlı sözlüğünde bu fiilin ilk anlamı bu şekilde belirtilmiştir.^[50] Ebû Hilâl el-Askerî ise, bu kelimenin “deveyi bağlama” anlamının “عقل البعير” ifadesinden türetildiğini belirtmektedir.^[51] İbrâhim el-Harbî ise *Garîbü'l-hadîs* adlı kitabında “عَقْلُ البَعِيرِ” ifadesinin anlamını, “devenin ayaklarını birbirine ilmikleme” olarak vermektedir.^[52]

İbn Fâris'e göre, geçmişte Arap toplumlarında bir cinayet işlendiğinde, tazminat olarak ödenen deve, öldürülen kişinin evinin önüne bağlanırdı. Bu gelenek, Arapçada “عقل” kelimesinin “tazminat” anlamını da içermesinin kökenini oluşturmaktadır. Zamanla, bu terim sadece deveyi değil, genel olarak maddi veya manevi tazminatları ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.^[53] Bu açıklama, “akıl” kelimesinin tarihsel bir değişim geçirerek anlamının genişlediğini ve günümüzde farklı bir bağlamda kullanıldığını açıkça göstermektedir.

4. التَسْلِي / Teselli

تَسْلَى kelimesi, “birinin üzüntüsünü gidermek, canını sıkan bir durumu hafifletmek” gibi anlamlara gelir.^[54] Bu kelime, aynı kökten türemiş olan “يَسْلَى” fiiliyle bir şiirde şu şekilde kullanılmıştır:

عَجِبْتُ لِصَاحِبِي يَحْيَى
يُسَلِّينِي لِأَسْلَاهَا

“Yahya'nın yanına teselli etmek amacıyla gittiğimde, onun tesellisiyle şaşırıyorum.”^[55]

و ل- س- ل- kökünden türetilmiş olan “سلا” kelimesi oldukça dikkat çekicidir. Bu kelime, hayvanların rahmindeki yavrunun bulunduğu zarı ya da kapsülü ifade eder. Bu kapsül, anne ve yavru için hayati bir öneme sahiptir. Eğer yavru, kapsül içinde doğarsa, her ikisi de sağ kalır; ancak kapsülün kesilmesi halinde, ikisi de hayatını kaybeder. Mesela, “نَاقَةٌ سَلِيَاءٌ” ifadesi “kesesi alınmış deve” anlamına gelirken, “سَلَيْتُ النَّاقَةَ” cümlesi ise “devenin kapsülünü kestim” anlamını taşır.^[56]

Ayrıca, “وَقَعَ القَوْمُ فِي سَلَا جَمَلٍ” şeklindeki bir atasözü de mevcuttur ki bu ifade, “İnsanlar zor bir duruma düştü/zor bir işe girdi/sıkıntıya düştü.” anlamını taşır.^[57] Dolayısıyla, “zar” anlamındaki “سلا” ile “zarı kesmek” manasındaki “سَلَى” kelimelerinin aslında deve için konulan terimler olduğu sonucuna ulaşılabılır.

Arapçada “teselli etmek” anlamına gelen (تَسَلَّى) fiili ile “devenin karnındaki zarı çıkarmak” anlamına gelen (سَلَى) fiili arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. İlk bakışta bu kelimelerin farklı anlamlara sahip olduğu ve aralarında bir bağlantı olmadığı düşünülebilir. Fakat kelimelerin kökenine baktığımızda ilginç bir paralellik ortaya çıkar. Bir kişiyi teselli ederek onun içini ferahlatmak ve sıkıntısını gidermek, doğum sırasında devenin karnındaki zarı çıkararak onu büyük

[49] Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvîni İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisil-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979), 6/69; Ebü'l-Hasen Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halîl İbrâhim Ceffâl (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1996), 1/250.

[50] Ebü'l-Feth Nâsir b. 'Abdüsseyyid Ebî'l-Mekârim b. Alî Bürhânüddîn el-Hârzemî el-Muttarrizî, *el-Müğrib fi tertibi'l-mu'rib* (b.y.: y.y., ts.), 323.

[51] Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdillâh el-Askerî, *el-Fürûku'l-lügaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selîm (Kâhire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, ts.), 1/83.

[52] İbrahim b. İshak İbrahim el-Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Süleyman İbrahim Muhammed el-Âyid (Mekke: Câmi'atu Üm-mi'l-Kurâ, 1984), 3/1231.

[53] İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisil-luga*, 4/71.

[54] Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 7/299.

[55] İmîl Bedî' Yakup, *el-Mu'cemü'l-mufassal fi şevâhidil-'Arabiyye*, (Lübnan: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1996), 8/281.

[56] İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 14/396.

[57] Darb-ı meselde, erkek deveyi ifade eden “سَلَى” kelimesine yer verilmiştir. Halbuki “kese”, devenin dışısında bulunur. Bu durum, işin son derece zor ve karmaşık olduğunu vurgulamak için yapılmıştır. bk. el-Cevherî, *es-Sihâh*, 6/2381.

bir sıkıntıdan kurtarmakla benzerlik gösterir. Bu benzerlik, kelimelerin kökeninin aynı olduğunu veya en azından ortak bir kaynaktan türediğini düşündürebilir.

Ancak söz konusu fiilin ilk geçtiği kaynaklarda “teselli etmek” anlamına yer verilmemiştir. Bu durum, bu benzerliğin bir ortak kullanım veya terâdüf durumundan kaynaklanmadığını gösterir. Dolayısıyla, bahse konu fiilin zaman içinde anlamının genişlediği ve “teselli etmek” manasında da kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.

5. الغفلة / Gaflet

ل - ف - غ kökünden türeyen “غُفْلٌ” kelimesi, belirsizlik, izsizlik ve işaretsizlik gibi anlamları ifade eder. Örneğin, “أَرْضٌ غُفْلٌ” ifadesi, izleri bulunmayan bir çöl; “رَجُلٌ غُفْلٌ” ise kimliği belirsiz veya tanımlanamayan bir adam; “دَائِبَةٌ غُفْلٌ” ise üzerinde herhangi bir işaret veya tanımlayıcı bulunmayan bir hayvanı ifade eder. Aynı şekilde, “شِعْرٌ غُفْلٌ” bir şairin kimliği belirsiz veya bilinmeyen bir şiiri; “شَاعِرٌ غُفْلٌ” ise adı sanı bilinmeyen veya tanınmayan bir şairi temsil eder.^[58]

“غُفْلٌ” kelimesi aslen, üzerinde herhangi bir işaret veya alamet bulunmayan bir deveyi ifade eder.^[59] Bazı müfessirlere göre, kelimenin anlamı zaman içinde genişlemiş ve yukarıda belirtilen anlamlar için de kullanılmıştır.^[60] Çünkü “غ - ف - ل” kökü, bir şeyi kasıtlı veya kasıtsız bir şekilde terk etmek veya ihmâl etmek anlamına da gelir.^[61] İşaretsiz bir deve, sahibi tarafından bırakılmış veya görmezden gelinmiş gibi görünür. Zira hayvanın üstündeki işaretler, korunduğunu ve değer gördüğünü gösterir. Örneğin, İbn Sîde'nin *el-Muhkem* isimli lügatinde “غُفْلٌ” kelimesi, “zekât ödemekten kaçınmak için işaretlenmemiş deve” şeklinde tanımlanmıştır.^[62] Ayrıca, “الغفول” kelimesi, “sütten kesilmiş yavruyu, onu emmeyi engellemeyen ve sağan kişiyi umursamayan/değişmez bir deve” anlamına gelir ki bu da “الغفلة” kelimesinin anlam genişlemesi yaşadığını gösterir.^[63]

6. الجُنَاحُ / Günah

ح - ن - ج kökünden türemiş olan “جُنَاحٌ” kelimesi, aslen “bir şeye doğru yönelmek, eğilim göstermek, gecenin başlaması veya sona ermesi” anlamlarına gelir. Örneğin, kuşların kanatları iki tarafa doğru eğilim gösterdiğinden dolayı, “جُنَاحٌ” kelimesi bu şekilde kullanılır. İnsanlar için kullanıldığında ise, bu kelime pazıları ve kolları ifade eder. Aynı kökten türetilen “جَوَانِحٌ” kelimesi ise “kaburga kemikleri” anlamına gelir. “جُنَاحٌ” kelimesinin diğer bir anlamı ise “günah, zorluk, sapma, günaha meyil, suç” şeklindedir.^[64] Bu sözcük hadis kaynaklarında geçtiğinde “günah, haktan sapma” anlamını ifade eder.^[65] Örneğin bu kelime, aşağıdaki hadîs-i şerifte bu anlamda kullanılmıştır:

إِنِّي لِأَجْنَحُ أَنْ أَكُلَ مِنْهُ

“Yetimin malından yemenin günah olduğunu düşünüyorum.”^[66]

[58] Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 6/420; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/499.

[59] İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luga*, 2/958.

[60] Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Mühît fi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 7/167; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 21/457.

[61] Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 4/419.

[62] İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-mühîtu'l-a'zam*, 5/530.

[63] İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-mühîtu'l-a'zam*, 4/530.

[64] Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 3/83-84; el-Cevherî, *es-Sihâh*, 1/360-361; Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, 6/348.

[65] İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/430.

[66] Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenu Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.), “Et'ime”, 22 (No. 3753).

Bu kelime bir âyette ise şöyle yer almıştır:

لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَأْكُلُوا جَمِيعاً أَوْ أَشْتَاتاً

“Sizin için, beraber ya da ayrı (sofralarda) yemek yemeniz günah değildir.”^[67]

Bir kısım müfessirler, “جُنَاحٌ” sözcüğünün “zorluk, sıkıntı” anlamında olduğu ve “yükünün ağır olması nedeniyle devenin kaburgalarının kırılması” anlamındaki “جُنْحُ البعير” / ifadesinden alındığı belirtilmiştir.^[68]

Klasik Arapça sözlüklerde kaydedildiğine göre, “جَنَحَ” kelimesi, deve için kullanıldığında “oturunca bir tarafa meyletmek, üzerindeki ağır yük sebebiyle kaburgalarının zarar görmesi” gibi anlamlara gelmektedir. Bu fiilin mecazi anlamlarına ve kökeninden türeyen “جُنَاحٌ” kelimesine baktığımızda, sadece “zorluk, meşakkat” anlamıyla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda “günah”, “doğru yoldan sapma” ve “suç” anlamlarında da kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, günahın insanı manen sarsan bir eylem olduğu ve devenin oturma esnasında sağa ve sola meyletmesi veya boynu bükük bir şekilde yürümesi gibi, haktan sapma ve cürüm işlemek gibi eylemlerin de insanın iç dünyasını sarsan birer suç olduğu düşüncesiyle ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla, “جُنَاحٌ” kelimesinin zamanla somut bir fiilden soyutlanarak soyut ve ahlaki bir kavramı ifade etmeye başladığı anlaşılmaktadır.^[69]

7. الدَّيُّوثُ / Deyyus

ث - ي - د - ي - ث kökünden türemiş olan “ديوث” kelimesi, “utanma, çekinme; kıskançlık duygusunu kaybetme ve kişinin hanımını kıskanmaması” gibi anlamlara gelir. Arapçada, “فُنْدُوعٌ ve دَيُّوثٌ, قَوَادٌ” kelimeleri de aynı anlamda kullanılmaktadır.^[70]

“ديوث” kelimesi bir Hadîs-i şerifte şu şekilde yer almaktadır:

ثَلَاثَةٌ لَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ: الْعَاقُ لِوَالِدَيْهِ وَالذَّيُّوثُ وَرَجُلَةٌ النَّسَاءِ

“Cennet’e giremeyecek üç kimse vardır: Ebeveynlerine itaat etmeyen, deyyuslar ve erkeklere benzemek için kendilerini şekil ve davranış olarak değiştiren kadınlar.”^[71]

Ezherî (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-luga*'da ilgili kelimenin, “وَجَمَلٌ مُدَيِّثٌ” şeklinde bir kullanımına yer vererek bunu, “itâatkâr hale getirilen ve her türlü iş için eğitilmiş deve” olarak açıklamaktadır.^[72] Zemahşerî (ö. 538/1144) “مُدَيِّثٌ” kelimesinin deve için kullanılmasını mecâzî olarak değerlendirmektedir.^[73] Bu görüş, “دَيُّوثٌ” kelimesinin asıl anlamının “kıskançlık duygusuna sahip olmayan kişi” olduğu ve diğer anlamları daha sonra kazandığını göstermektedir.^[74] Ancak, *Tâcü'l-'arûs* isimli eserinde ez-Zebîdî, “دَيُّوثٌ” kelimesinin “بِعَيْرٍ مُدَيِّثٌ” ifadesinden alındığını belirtmektedir. ez-Zebîdî'ye göre, deyyus olarak adlandırılan kişi, kıskanç olmadığı için, her şeye rıza gösteren itâatkâr deveye benzetilmiştir.^[75] Bu açıklamadan hareketle, “ديوث” kelimesinin kökeninin “بِعَيْرٍ مُدَيِّثٌ” ifadesinden geldiği ve zamanla mecâzî bir anlam kazandığı öne sürülebilir. Ancak, bu görüşün kesinlik kazanması için konu hakkında daha fazla araştırma yapılması gerekir.

[67] en-Nûr 18/61.

[68] Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1945), 4/138; Muhammed el-Emîn el-Hererî, *Tefsîru hadîki'r-rûh* (Beyrut: Dârü tavki'n-necât, 2000), 6/348.

[69] Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 3/83-84; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsil-luga*, 1/484; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/430.

[70] Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir fî me'ânî kelimâti'n-nâs*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1992), 3/83-84; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 4/94.

[71] 'Abdurraûf el-Münâvî, *Fezû'l-kadîr* (Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyye'l-kübâ, 1356), 3/327.

[72] Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, 14/107.

[73] Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-sûd (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/305.

[74] ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 1/305.

[75] Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 5/254-245.

8. الخِزَامَة / Hızma

م - خ - ز kökünden türemiş olan “خِزَامَة” kelimesi, Arap dilinde hayvanların ağızlarına ya da burunlarına takılan demir halka veya bedevî kadınlarının burunlarını süslemek için kullandıkları bir tür halka şeklindeki süs eşyasını ifade eder. Bu tür süslemeler, Türkçede “hırızma”, “hızma” olarak bilinir.^[76] Arapçada “خَزَمْتُ أَنْفَ فُلَانٍ” ifadesi, mecazi olarak “birini aşağılamak, ona boyun eğdirmek” anlamında kullanılırken,^[77] Türkçede benzer şekilde “birini etkisi altına almak, kontrol etmek” anlamında “hırızma takmak” şeklinde bir deyim bulunmaktadır.^[78]

Bu sözcük, aşağıdaki hadiste şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

لا خِزَامَ وَلَا زِمَامَ فِي الْإِسْلَامِ

“Dinde hırızma takmak ve gem vurmak uygun değildir.”^[79]

“خِزَامَة” kelimesinin asıl anlamı, “deveyi istenilen tarafa rahatça çekmek için, burnuna takılan kıldan bir halka” şeklindedir. Örneğin, “خَزَمْتُ الْبَعِيرَ” cümlesi “devenin burnuna kıldan yapılmış bir hızma taktım”, “خَزَمَاءُ” kelimesi, “burnu delinmiş deve”, “بَعِيرٌ مَخْرُومٌ” ifadesi ise, “burnu hızmalı deve” anlamındadır.^[80] *Esâsü'l-belâga* adlı eserinde Zemahşerî, ilgili kelimenin bu anlama geldiğini, diğer anlamları ise daha sonra kazandığını belirtmektedir.^[81]

Sonuç olarak; sözlüklerde verilen anlam ve Zemahşerî'nin konuya dair açıklaması göz önünde bulundurulduğunda, bahse konu kelimenin, “devenin burnuna takılan bir halka”yı ifade ettiği ve daha sonra anlam genişlemesine uğradığı anlaşılmaktadır.^[82]

9. الطَّرْفُ / Taraf

ر - ف - ط kökünden türeyen “طَّرْفٌ” kelimesi, “bir şeyin kenarı” anlamındadır.^[83] Diğer bir manası ise, “göz kapaklarını hareket ettirerek veya kirpikleri kımlatarak bir şeye bakmak”, şeklindedir.^[84] Bu anlamı gösteren bir örnek olarak aşağıdaki şiir verilebilir:

إِنَّ الْعُيُونَ الَّتِي فِي طَرْفِهَا مَرَضٌ قَتَلْنَا ثُمَّ لَمْ يُحْيَيْنِ قَتْلَانَا

“Gözlerindeki bir hastalık, bizi katletti, sonra da maktülleri diriltmedi.”^[85]

İbn Fâris, *Mekâyisü'l-luğa* isimli sözlüğünde, “kendisine bir şey isabet eden göz” anlamındaki “عَيْنٌ مَطْرُوفَةٌ” sözünün “نَاقَةٌ طَرْفَةٌ” ifadesinden alındığını belirtmektedir.^[86] Bu ifade, “meranın içinde dolaşıp durmayan, dikkatini dışarıdaki meralara veren, meranın kenarlarında otlayarak diğer develerden ayrılan ve otlagın sınırında bekleyen deve.” demektir.^[87]

طَّرْفٌ kelimesinin, deveyle ilişkilendirildiğinde ve yukarıda verilen anlamlarına bakıldığında, zamanla “sınır, kenar ve süreklilikten yoksunluk” gibi anlamlara evrildiği söylenebilir.

[76] İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı, 2011), 1097.

[77] ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, 1/244.

[78] Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 2/1278.

[79] Ebû 'Ubeyd Ahmed b. Muhammed Ebû 'Ubeyd el-Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (b.y.: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1999), 2/551; Not: Hadis kaynaklarında bu rivayete ilişkin şu açıklama yer alır: İsrailoğulları, kendilerine çeşitli eziyetler yapmak için burunlarını delerlerdi. Onların geleneğinde, burunlarına deve dizginlerine benzeyen bir takı takma adetleri bulunuyordu. Ancak bu tür uygulamalar İslâm'da yasaklanmıştır. bk. Muhammed Abdürrahim el-Münâvî, *et-Teysîr* (Riyad: Mektebetü'l-İmâm eş-Şafîi, ts.), 2/499.

[80] Halîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 4/212; Ahmed Muhtâr Abdulhamid Ömer, *Mu'cemü'l-luğa'l-'Arabîyye'l-mu'âsıra*, 1/638.

[81] ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, 1/244.

[82] 'Amr b. Kumeys, *Dîvân*, (Kâhire: Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabî, 1965), 76.

[83] Halîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 7/414.

[84] Halîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 7/413.

[85] İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisü'l-luğa*, 3/449.

[86] İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisü'l-luğa*, 3/447.

[87] el-Halil, *Kitâbü'l-'ayn*, 7/416; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-luga*, 3/447; Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1394; Asma'î, *Kitâbü'l-İbil*, 97.

10. الإهمال / İhmâl

ل-م-ه maddesinden türeyen “إهمال” sözcüğü,

- Engelsiz akan su.
- Kaybolmuş bir deve.
- Sürekli çobansız olarak otlanan veya serbestçe dolaşan deve.^[88]

Kaynaklarda, bahse konu kelimenin üçüncü anlamının öne çıktığı gözlemlenmektedir. Örneğin, “إِبِلٌ هَوَامِلٌ/إِبِلٌ هَمَلٌ”, ifadeleri “sahipsiz develer, günün her saati çobansız otlayan deve/develer”, anlamındadır.^[89] Şu şiirde de aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir:

إِنَّا وَجَدْنَا طَرْدَ الْهَوَامِلِ خَيْرًا مِنَ التَّائَانِ وَالْمَسَائِلِ

“Develer kaçırılıp sürülmesinin, insanların sorunlarına ağlamaktan daha hayırlı olduğunu düşündüler”^[90]

Sonuç olarak, “إهمال” kelimesinin iki ayrı anlamı mevcuttur. İlk anlamı, develeri çobansız ve başıboş bırakmak iken, ikinci anlamı ise genel anlamda bir şeyi ihmâl etmek, önemsememek veya başıboş bırakmaktır. Görüldüğü gibi, bu anlamlar birbirine benzemektedir. Bu benzerlik, kelimenin zamanla anlam genişlemesine uğradığını ve ikinci anlamı daha sonra kazandığı ihtimalini doğurmaktadır.

Ancak, bunun bir eş anlamlılık durumu olmadığını da belirtmek önemlidir. Çünkü “İhmâl” kelimesinin ikinci anlamı, develerle sınırlı değildir. Herhangi bir şeyi ihmâl etmek veya önemsememek için kullanılabilir. Bu nedenle, “ihmâl” kelimesinin anlam evrimini incelerken bu iki anlamı birbirinden ayırmak ve aralarındaki nüansları göz önünde bulundurmak önemlidir.

11. الرّوي / Râvî

ر-و-ي kökünden türemiş olan “رّوي” veya “رّوية” kelimeleri lügatte, “haber veya şiir nakleden kişi” anlamındadır.^[91] Hadis literatüründe “رّوي”; “hadis öğrenen ve nakleden kişi, hadisin ilk kaynağına atıfta bulunarak aktaran kişiyi ifade etmektedir. Aynı şekilde, kıraât ilminde, kıraât imamlarından doğrudan veya bir başkası aracılığıyla aktaran kişiyi tanımlar.^[92]

Fakat, kaynaklarda belirtildiğine göre bu kelimeler, aslında, “su taşımak için kullanılan deve” anlamında olup daha sonra anlam genişlemesine uğrayarak “bir sözü nakleden kişi” manasında kullanılmaya başlamıştır.^[93] Nitekim, bahse konu kelimelerin klasik şiirlerde “su taşıyan deve” anlamında kullanılması bu görüşü teyit etmektedir. Örneğin, “رّوية” kelimesinin çoğulu “الرّويّات” kelimesi bir şiirde şu şekilde geçmektedir:

تَمَشِي مِنَ الرَّدِّ مَشْيَ الْحُقُلِ مَشْيَ الرَّوَايَا بِالْمَزَادِ الْأَثْقَلِ

“Dişi devenin memeleri süt dolu olduğu için ağır bir su kovası taşıyan taşıyıcı develer ile memeleri bol sütlü develer aynı şekilde yürür.”^[94]

[88] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/ 710.

[89] Hâil b. Aḥmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 4/56; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luġa*, 6/169; İbn Sîde, *el-Muḥaşşas*, 2/173.

[90] Ezherî, *Tehzîbü'l-Luġa*, 6/170.

[91] Hâil b. Aḥmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 8/313.

[92] Mehmet Efendioğlu, “Râvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/34/472.

[93] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14/346; es-Sâ'idî, “Ta'mîmü'd-delâle fî elfâzi'l-ibîl”, 116.

[94] Ali b. el-Hasen Kürâu'n-Neml, *el-Müntehab* (Mekke: Câmia'tu ümmi'l-kurâ, 1409), 646.

12. البركة / Bereket

kökünden türeyen “بركة” kelimesi, kelime anlamı olarak “artmak, çoğalmak” anlamına gelir.^[95] Öte yandan “زيادة” sözcüğü de benzer bir manaya sahiptir, ancak “bereket” bir şeyin manevi anlamda artması demektir. Ayrıca, “bereket” sadece Cenâb-ı Hakk’a izafe edilerek “بارك الله فيه/Allah onu bereketli kılsın.” şeklinde ifade edilir.^[96]

Sözlüklerde bu terimin “sebat, devamlılık, istikrar” gibi anlamlara da geldiği bildirilmektedir.^[97] Mesela, “وَبَارِكْ عَلَيَّ مُحَمَّدًا” cümlesi, “Hz. Peygamber’e (s.a.v) verilen onur ve haysiyeti devam ettir” şeklinde açıklanır.^[98]

Kelimenin bu iki anlamı birlikte değerlendirilebilir. Çünkü, bir nimetin manevî açıdan artışı, onun devamlı olarak kalması” şeklinde anlamak mümkündür. Fakat, “بركة” kelimesinin, bu anlamları daha sonra kazandığı anlaşılmaktadır. Zira, kaynaklarda kaydedildiğine göre, kelimenin asıl anlamı “Devenin bir yere çökmesi ve uzunca bir süre oradan kalkmaması” şeklindedir.^[99] Bu anlam, hadislerde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, bir hadiste söz konusu kelime şöyle yer almıştır:

إِذَا سَجَدَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَبْرُكْ كَمَا يَبْرُكُ الْجَمَلُ، وَلْيَضَعْ يَدَيْهِ، ثُمَّ رُكِّبَتْهُ

“Biriniz secdeye varınca bir devenin yere çöküşü gibi olmamalıdır. Öncelikle ellerini, sonra dizlerini yere koyacak şekilde eğilsin.”^[100]

Sonuç olarak, “bereket” kelimesi zaman içinde anlam genişlemesine uğrayarak “devenin oturma eylemi ve oturduğu yerde uzun süre kalması” anlamından,^[101] “artmak, çoğalmak, devamlılık, istikrar” ve “manevi artış” anlamlarını da içeren geniş bir anlam yelpazesine sahip olmuştur.^[102] Bu anlam genişlemesi, kelimenin kökenindeki somut anlamla soyut anlam arasındaki bağlantıdan ve bu bağlantının manevi bir yorumla zenginleştirilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

13. الكَرِيمُ / Soylu

kökünden türemiş olan “كريم” kelimesi, “şerefli/asil, müsamahakâr, cömert/değerli, Allah’ın rızasına aykırı eylemlerden uzak duran” vb. birçok anlama gelmektedir.^[103] “كريم” kelimesinin çoğulu “كِرَامٌ” bir ayet-i kerimede şöyle geçmektedir:

وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا

“...asılsız şeylere şahitlik etmeyenler ki; gereksiz ve anlamsız durumlarla karşı karşıya geldiklerinde onurlarıyla geri çekilirler.”^[104]

Bazı tefsirlerde, “كِرَامٌ” sözcüğünün, “sütü bol olduğu için sağılma esnasında müsamaha gösteren, direnmeyen ve bol süt veren deve” anlamındaki “ناقة كريمة” ifadesinden alındığı belirtilmektedir.^[105] Bu açıklamaya göre, “كريم” kelimesinin kökeninin deveyle ilişkilendirildiği, fakat sonra birtakım manaları karşılamak için anlam genişliğine uğradığı söylenebilir.

[95] Hâlib b. Aḥmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 5/368; el-Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1574.

[96] el-Askerî, *el-Fürûku'l-lüğaviyye*, 96.

[97] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 10/396.

[98] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 10/396; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 51.

[99] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 10/396.

[100] Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Musnedu İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaûd, Adil Murşid (Beirut: Muesesetu'r-risâle, 2001), 24/515. (No. 8955).

[101] Selâme Abdullah es-Süveydî, *Şi'r kabîle Zübyân fi'l-Câhiliyye*, (Doha: Matba'atü Câmi'ati Katar, 1987), 289.

[102] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 10/396.

[103] el-Cevherî, *es-Sihâh*, 6/5/2019; el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, 2/532.

[104] el-Furkân 19/72.

[105] Vâhidî vd., *et-tefsîru'l-basît* (b.y.: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1430), 16/604; er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/486.

14. الأَمِينُ / Güvenilir

ن-م kökünden türeyen “أَمِينٌ” kelimesi, “güven veren” veya “güvende olan” anlamlarına gelmektedir.^[106] Örneğin, bu kavram, Hassân b. Sâbit'in (ö. 60/680) aşağıdaki beytinde her iki anlamda da kullanılmıştır:

وَأَمِينٌ حَفِظْتُهُ سِرِّي نَفْسِي فَوَعَاهُ حِفْظَ الْأَمِينِ الْأَمِينَا

“Nice güvenilir kişi, sırrımı korur; onlar, güvence verenin emaneti koruması gibi korur.”^[107]

Aynı kökten türeyen “تَأْمِينٌ” sözcüğü, “konut, araç ve hayat sigortası”, “جِزَامُ الْأَمَانِ”, “emniyet kemeri”, “مُخْرَجُ الْأَمَانَاتِ”, “eşyaların emanet bırakılan yer”, manalarına gelir.^[108] Ancak, söz konusu kelimenin ifade ettiği “güven” soyut bir anlam olup somut şeyler için kullanılması mecâzendir.^[109] Zira Zemahşerî, “أَمِينٌ” sıfatının “at ve deve” için kullanılmasını mecâzen olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla, “فَرَسٌ أَمِينٌ” / dayanıklı at”, “نَاقَةٌ أَمُونٌ” / dayanıklı deve”, denildiğinde, “bu hayvanların binicisinin dayanıklı olduğu” kastedilmektedir.^[110] ez-Zebîdî de bu görüşe katılmaktadır.^[111] Bu açıklamadan yola çıkarak, bahsi geçen kelimenin deveyle ilişkilendirilebilecek bir terim olmadığı anlaşılıyor. Abdürrezzâk Ferrâc es-Sâ'idî, bu kelimenin, güvenlik ve sağlamlık anlamına gelen ن – م – أ maddesinden türediğini belirtir. Çünkü “güven” ve “koru”, insanlık tarihinde her zaman var olan duygulardır ve deveyle ilişkilendirilmiş olmaktan ziyade, genel bir kavramı ifade eder.^[112]

Ancak, ilgili hadisin şerhini veren kaynaklarda, bu kelimenin esasında deveyle ilgili bir ifade olduğu ve sonradan “güvenilir insan” manasını kazandığı ifade edilmektedir. Örneğin, bu kelime bir hadiste şu şekilde geçmektedir:

إِنَّ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَمِينًا وَإِنَّ أَمِينَنَا - أَيُّهَا الْأُمَّةُ - أَبُو عُبَيْدَةَ بْنُ الْجَرَّاحِ

“Bütün toplumlarda güvenilir biri vardır. Ey insanlar, bizim güvenilir kişimiz Ebû 'Ubeyde b. Cerrâh'tır.”^[113]

Hadis şerhlerinde belirtildiğine göre, “أَمِينٌ” kelimesi, “نَاقَةٌ أَمُونٌ” ifadesinden alınmıştır. Çünkü, “güven veren kimsenin, emanet edileni hakkıyla riayet eden” durumu ile “devenin sağlam ve güven vermesi” durumu arasında bir benzerlik ilişkisi bulunmaktadır.^[114] Bu bağlamda, deve için kullanılan bu kelimenin zamanla insanlar için de kullanılmaya başladığı öne sürülmektedir. Ancak, yukarıda verilen açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda, ilgili kelimenin bu yönde bir evrim geçirip geçirmediği konusunda kesin bir sonuca varmak zor görünmektedir.

15. الطَّلَاقُ / Boşama

ط-ل-ق kökünden türemiş olan “طَلَقٌ”, “kadını boşamak”, manasına gelmektedir; “طَالِقٌ” “boşanan kadın” anlamındadır.^[115] Ancak bahse konu kelimenin, bu anlamı daha sonra kazandığı anlaşılmaktadır. Zira İbnü'l-Enbârî, “طَلَقٌ” kelimesinin kökenine ilişkin şu açıklamayı yapmaktadır:

“Bu terim, Arapların “أَطْلَقْتُ النَّاقَةَ فَطَلَقَتْ” ifadesinden türetilmiştir. Bu ifade, bağlı haldeki devenin serbest bırakılmasını ifade eder. Bir kadını boşama durumu da bunun gibidir. Zira evli kadın

[106] İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsil-luga*, 1/133; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 15/366-367.

[107] İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsil-luga*, 1/134.

[108] Ahmed Muhtâr Abdulhamid Ömer, *Mu'cemü'l-lugati'l-'Arabîyyeti'l-mu'âsıra*, 1/122-123.

[109] el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, 1/24.

[110] ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, 1/35.

[111] Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 34/188.

[112] es-Sâ'idî, “Ta'mimü'd-delâle fi elfâzi'l-ibil”, 105.

[113] Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musanneffî'l-ehâdis ve'l-âssâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 1/391.

[114] 'İyâd b. Musa Kâdî 'İyâd, *İkmâlü'l-mü'lim bi fevâidi Müslim*, thk. Yahya İsmail (Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1419), 7/431.

[115] Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 2/922.

kocasına bağlı gibidir. Yani evlilik, kadının bağlı olduğu bir ip gibidir. Kocasından boşanan kadın, âdeti ipe kesilmiş ve özgür bırakılmış olur.”^[116]

“طلاق” kelimesinin “devenin serbest bırakılması”na benzetilmesi, sadece fiziksel bir eylemi değil, aynı zamanda evliliğin kadın üzerindeki kısıtlayıcı etkisini ve boşamanın bu kısıtlamadan kurtulma anlamına geldiğini gösterir. Bu metafor, Arap toplumunda devenin önemli bir yeri ve kadının evlilik içindeki konumu göz önüne alındığında daha iyi anlaşılır. Kelimenin anlam evrimi, dilbilimsel süreçlerin yanı sıra, toplumsal cinsiyet rollerindeki değişimler ve İslam hukukundaki düzenlemelerle de yakından ilişkilidir. Kur’an-ı Kerim ve hadislerde boşama ile ilgili ayet ve hadislerin incelenmesi, kelimenin anlamının tarihsel süreç içindeki değişimini daha net bir şekilde ortaya koyabilir.

16. قطار/ Tren

قطار-ق-ط-ر kökünden türeyen “قطار” kelimesi, “suyun damlaması” anlamındadır.^[117] Modern Arapçada “tren” anlamını ifade eden “قطار” kelimesi^[118] Türkçe’ye “katar” olarak geçmiş olup “Birbiri arkasına sıralanmış hayvan veya taşıt dizisi; bir lokomotifle bağlı vagonların meydana getirdiği dizi, tren” anlamına gelmektedir.^[119] Bu ikinci anlam, kelimenin orijinal anlamından türetilmiş olabilir zira suyun damlaması, art arda meydana gelen bir olay olup belirli bir sırayı takip ederek meydana gelen olayları veya art arda dizilmiş hayvan ya da araçları ifade etmek için esin kaynağı olmuş olabilir.

Ancak, kaynaklarda bahse konu sözcüğün aslında deveye atfedilen ve “art arda bağlanmış/ sıralanmış develer” anlamında olduğu,^[120] daha sonra bu manaya benzer başka manaları yansıtmak için de kullanıldığı belirtilmektedir. Arapçada, “جاءت الإبل قطارا” ifadesi “develer sırayla geldi” demektir.^[121] “İnsanlar gruplar halinde geldi” anlamında kullanılan “تقاطر القوم” ifadesi de “قطار الإبل” deyiminden alınmıştır.^[122]

Neticede, kelimenin anlamının zaman içinde genişlediği ve önceki anlamından farklı bir anlam kazandığı görülüyor. Ayrıca, birinci ve ikinci anlam arasında benzerlik bulunmaktadır. Bu durum, söz konusu anlam değişiminin gerçekleştiğini doğruluyor.

Sonuç

Bu çalışmada, deveye ait kelimelerin Arap dilindeki anlam genişlemesine uğraması konusu ele alınmıştır. Araştırmanın sonucunda şu bulgulara ulaşılmıştır: Deve, Arap kültüründe merkezi bir konuma sahiptir ve bu önem, Arap dilinde güçlü bir şekilde yansımaktadır. Deveyle ilgili kelimelerin özel sözlüklerde yer alması ve klasik Arapça sözlüklerde birçok kelimenin deveyle ilişkilendirilmesi, bu kültürel önemin dildeki yansımalarını açıkça ortaya koymaktadır. Deve, göçebe yaşamın ve çöl şartlarına uyumun sembolü olarak, günlük yaşamdan edebi eserlere kadar geniş bir yelpazede yer bulmaktadır. Çalışmada incelenen kelimelerin zaman içinde farklı anlamlara evrildiği gözlemlenmiştir. İlk anlamları ile sonraki anlamları arasında belirgin bir benzerlik bulunan bu kelimelerin bazıları Türkçe’ye de geçmiştir. Anlam genişlemesi sürecinde, kelimelerin başlangıçtaki somut anlamlarından daha soyut ve geniş kapsamlı anlamlara doğru

[116] İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir fî me'ânî kelimâti'n-nâs*, 2/167.

[117] Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 5/95.

[118] Muhtâr, *Mu'cemü'l-lugati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsıra*, 3/1832.

[119] Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 638.

[120] Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 5/95.

[121] Mustafa İbrahim vd., *el-Mu'cemu'l-vesît* (Kahire: Mektebetü's-Şürûku'd-Devliyye, 2004), 2/744.

[122] ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 2/87; el-'Alem eş-Şenmeterî, *Şi'r Züheyr b. Ebî Sülmâ*, thk. Fahrüddîn Kabâve (Beirut: Menşûrâtü'l-Âfâki'l-cedîde, 1980), 90.

evrildiği tespit edilmiştir. Kelimelerin ilk anlamlarının devenin fiziksel veya işlevsel özellikleri ile ilişkilendirildiği, zamanla bu kelimelerin devenin özellikleriyle bağlantılı soyut kavramları ifade etmeye başladığı görülmüştür. Bu süreç, dilin esnekliğini ve anlam yaratma kapasitesini göstermektedir.

Arap dilindeki deve lafızlarındaki anlam genişlemesi, Arapçanın zenginliğini ve esnekliğini göstermektedir. Bu durum, Arapçanın farklı kavramları ifade etmek için kelimeleri yaratma ve geliştirme yeteneğine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Arapça, bu yönüyle hem klasik metinlerde hem de günlük kullanımda zengin bir kelime hazinesine sahiptir. Arapça kelimeler, anlam değişimi bağlamında daha geniş kapsamlı araştırmalarda ele alınabilir. Bu tür çalışmalar, Arap dilindeki anlam değişimi olgusunu daha derinlemesine anlamamıza ve daha farklı sonuçlara ulaşmamıza katkı sağlayabilir. Ayrıca, farklı kontekstlerdeki kelimelerin incelenmesi, dilsel evrimin dinamiklerini daha iyi anlamamıza olanak tanıyacağı düşünülmektedir. Bu çerçevede, Arap kültüründe önemli bir yere sahip olan diğer hayvanlar, bitkiler, meyveler veya nesnelere ait kelimelerin anlam değişimi bağlamında araştırılması, dilbilim literatürüne yeni bakış açıları kazandırabilir. Bu tür çalışmalar, dil ve kültür arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamamızı sağlayarak, kültürel unsurların dil üzerindeki etkilerini ortaya koyabilir.

Kaynakça

- Ahmed Muhtâr Abdulhamid Ömer. *Mü'cemü'l-luğa'l-'Arabiyye'l-mu'âsıra*. Kahire: 'Âlemü'l-kütüb, 2008.
- 'Amr b. Kume'y'e, Dîvân, Kâhire: Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabî, 1965.
- 'Askerî, Ebu Hilâl el-Hasan b. Abdillâh el-. *el-Fürûku'l-lüğaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selîm. Kâhire: Dâru'l-'ilm ve's-sekâfe, ts.
- Asutay, Muhammed Mücahit. *Arap Anlambilimi ve Arap Anlambiliminin el-Hasâis'teki Temelleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Alem eş-Şenmeterî, Şî'r Züheyr b. Ebî Sülmâ, thk. Fahrüddîn Kabâve Beyrut: Menşûrâtü'l-'Âfâki'l-ce-dîde, 1980.*
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı, 2011.
- Benî 'Âmir, 'Âsım Muhammed Emin. "Eserü'l-ibil fi tevcihi'l-hitabi'n-nakdi'l-'Arabî". *Mecelletu'l-âdâb ve'l-'ulûmi'l-ictimâ'iyye* 3/2 (2016).
- Büyükçoşkun, Kudret. "Arabistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/248-252. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd el-. *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1984.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muḥammed Muḥyiddîn 'Abdulḥamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, ts.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-Muhît fî't-Tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Ebû 'Ubeyd el-Herevî, Ebû 'Ubeyd Aḥmed b. Muḥammed. *el-Ġarîbîn fî'l-Kur'ân ve'l-Ḥadîs*. thk. Aḥmed Ferîd el-Mezîdî. 6 Cilt. b.y.: Mektebetu Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1419/1999.
- Efendioğlu, Mehmet. "Râvi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/472-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Enîs, İbrahim. *Delâletü'l-elfâz*. Mektebetu Encelü'l-Mısriyye, 1976.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed 'İvaz Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2001.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed Ebû'l-'Abbas el-. *el-Misbâhü'l-münîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'il-miyye, ts.
- Ḥalîl b. Aḥmed, Ebû 'Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî el-. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Maḥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988.
- Hererî, Muhammed el-Emîn el-. *Tefsîru hadâiku'r-rûh*. Beyrut: Dârü tavki'n-necât, 1421.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan. *Cemheretü'l-luğa*. thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî. Beyrut: Dâru'l-'ilim, 1987.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir. *el-Kitâbu'l-muşannef fî'l-eḥâdîs ve'l-âşâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Ḥût. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- İbn Fâris, Ebul Hüseyin Ahmed. *es-Sâhibî fî fikhî'l-lugati'l-'arabiyyeti ve mesâilihâ ve süneni'l-'arabi fî kelâmihâ*. nşr. Ahmed Hasan. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1997.
- İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris el-Ḳazvînî. *Mu'cemu Meḳâyisi'l-Luğa*. thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979.

- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadir, 1414.
- İbn Sîde, Ebû el-Hasan 'Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muḥaṣṣaṣ*. thk. Ḥalîl İbrâhim Ceffâl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1417/1996.
- İbn Sîde, Ebû el-Hasan 'Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*. thk. 'Abd el-Ḥamîd Hendâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1421/2000.
- İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *ez-Zâhir fî Me'ânî Kelimâti'n-Nâs*. thk. Ḥâtim Şâlih eđ-Đâmin. 2 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1412/1992.
- İbrahim el-Harbî, İbrahim b. İshak. *Ġarîbü'l-hadîs*. thk. Süleyman İbrahim Muhammed el-Âyid. Mekke: Câmî'atu Ümmi'l-kurâ, 1405.
- İbrahim, Mustafa vd. *el-Mu'cemu'l-vesît*. Kahire: Mektebetü'ş-şuruku'd-devliye, 2004.
- İmer, Kâmîle vd. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- İşler, Emrullah. "Tarafe b. Abd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/14. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kâdi 'İyâd, 'İyâd b. Musa. *İkmâlü'l-mü'lim bi fevâidi Müslim*. thk. Yahya İsmail. Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1419.
- Kürau'n-Neml, Ali b. el-Hasen. *el-Müntehab*. Mekke: Câmî'atu ümmi'l-kurâ, 1409.
- Mâlih, Mahmûd İsmail vd. *Kîmetü'l-luġa'l-'Arabiyye*. Riyad: Dâru Vücûh, 2017.
- Merâġî, Ahmed Mustafa el-. *Tefsîru'l-Merâġî*. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1365.
- Mu'cemu'd-Dûha et-Târihî lilugati'l-'Arabiyye, 1 Kasım 2024. <https://www.dohadictionary.org/dictionary/%D9%85%D9%88%D8%B6%D9%88%D8%B9>
- Muhtâr, Ahmed. *Mü'cemü'l-luġa'l-'Arabiyye'l-mü'âsıra*. Âlemü'l-kütüb, 2008.
- Muṭarrizî, Ebû'l-Feth Nâsir b. 'Abdusseyyid ebî'l-Mekârim b. 'Alî Burhânu'd-Dîn el-Ḥârmî el-. *el-Muġrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*. b.y.: y.y., ts.
- Muṭçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Münâvî, Abdurraûf el-. *Feyzü'l-kadîr*. Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyye'l-kübrâ, 1356.
- Münâvî, Muhammed Abdurrahim el-. *et-Teysîr*. Riyad: Mektebetü'l-İmâm eş-Şafîî, ts.
- Nassâr, Hüseyin. *Dirâsâtün luġaviyyetün*. Beyrut: Dârü'r-râidi'l-'Arabî, 1981.
- Nemir, 'Umeyre. *Sûretü'n-nâke fî tecribeti'ş-şâ'iri'l-Câhilî -el-Mu'allakâtu'l-'aşr enmûzecen-*. Cezayir: Câmî'âtü'l-'Arabî b. Mehîdî Ümmü'l-Bevâki, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *İlmü'd-delâle*. Kahire: Âlemü'l-kütüb, 1998.
- Önkâl, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Deve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/222-226. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420.
- Sâ'idî, Abdurrezzak Ferrâc es-. "Ta'mîmü'd-delâle fî elfâzi'l-ibil". *Mecelletü'd-dâre* 23/1 (1997).
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-Müzhir fî ulûmi'l-lugati ve envâihâ*. nşr. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ ve diġerleri. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, ts.
- Şe'lân, İbrahim Ahmed. *el-Cemel fî emsâli'l-'âlemi'l-'Arabî kadîmen ve hadîsen*. el-İmârâtü'l-'Arabiyye'l-müttehîde: İsdârâtü'l-merkez zâyid li't-turâs ve't-tarîh, 1421.

- Şeybânî, Muhammed b. Hanbel eş-. *Musnedi İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaûd, Adîl Murşid. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 2001.
- Vâhidî vd. *Et-tefsîru'l-basîf*. b.y.: 'İmâdetü'l-Bahşi'l-İlmî, 1430.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007.
- Vardar, Berke. *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. Türk Dil Kurumu, ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Peygamber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/257-262. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz el-Murtazâ b. Muhammed ez-. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ğâmûs*. Kahire: Dâru'l-Hidâye, 1307.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-. *Esâsü'l-belâğ*a. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-sûd. 2 Cilt. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.